

Hogyan szórakoztat az udvariatlanság? Az offenzív viselkedés megjelenése a Magyar Televízió kvízműsoraiban

DOR037

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	2
2. Az udvariatlanság elméleti áttekintése	3
2.1. Az udvariatlanság fogalma	4
2.2. Az udvariatlanság típusai	8
3. Az udvariatlanság mint szórakoztatás	11
3.1. Az udvariatlanság megjelenése a Magyar Televízió vetélkedőiben	12
3.2. A vetélkedő mint neotelevíziós jelenség	13
3.3. A tévéműsorok „intézményes kizsákmányolása”	15
3.4. A <i>Maradj Talpon!</i> című kvízműsorban megjelenő udvariatlanság	17
3.4.1. A műsorvezető „kizsákmányoló” szerepe	17
3.4.1.1. A műsorvezető „nem támogató” jellegű orientációja	18
3.4.1.2. A műsorvezető „támogató” jellegű orientációja	21
3.4.2. A játékosok közötti udvariatlanság	22
3.5. A <i>Magyarország, szeretlek!</i> című vetélkedőben megjelenő udvariatlanság	24
3.5.1. A csapatkapitányok „támogató” jellegű orientációja	25
3.5.2. A csapatkapitányok „nem támogató” jellegű orientációja	26
4. Összegzés	28
Szakirodalom	29
Mellékletek	31

1. Bevezetés

A mindennapi nyelvhasználatban számos olyan kifejezés használatos, amely az udvariatlanság valamilyen formájára vonatkozik. Ilyenek például a *neveletlen*, *modortalan*, *arcátlan*, *goromba*, *tiszteletlen*, *illetlen* szavaink, amelyekben – ha árnyalatnyi különbség van is köztük – a közös, hogy mind egyfajta negatív viselkedési szándék jelzésére szolgálnak. Az udvariatlan viselkedés azonban nemcsak a mondanivalónkban nyilvánulhat meg, hanem maga a közlésmód, a hangnem vagy a nem verbális kommunikáció is hordozhat olyan jelentéseket, amelyek a beszélőpartnerben negatív hatást kelthetnek.

Mivel a közhiedelem általában elutasítóan viszonyul az effajta viselkedéshez, az udvariatlanság szórakoztatásként való felfogása látszólag nem illeszkedik a képbe, azonban ez a feltételezés új értelmet nyer, ha nem mi magunk vagyunk a negatív viselkedés célpontja, csupán „megfigyeljük” azt. A ma nagy népszerűségnek örvendő televíziós showműsorok sikere ugyanis jórészt abban rejlik, hogy a benne szereplő egyéneket olyan szituációkban figyelheti meg a közönség, amelyben azok nevetség tárgyává válhatnak közönséges viselkedésük vagy a velük szemben elkövetett udvariatlanság miatt. A közönség tehát valamiképpen örömét leli a szereplők ellen elkövetett offenzív viselkedés megfigyelésében.

A jelen dolgozat célja tehát az udvariatlanság szórakoztató eszközként való megjelenésének bemutatása a Magyar Televízió kvízműsoraiban elhangzó társalgási szituációkon keresztül. Az elemzés alapjául a közszolgálati televízió jelenleg futó két legsikeresebb szórakoztató műsora szolgál: a hétköznaponként adásba kerülő *Maradj Talpon!*, valamint a vasárnaponként jelentkező *Magyarország, szeretlek!*.

Az udvariatlanság tudományos meghatározásához több tudományterület eredményeit figyelembe véve lehet közelíteni, ám e dolgozatnak nem feladata sem a szociálpszichológia, sem a pragmatika, sem más tudományágak dimenzióján belül értelmezni a fogalmat, kizárólag a kommunikációtudomány szempontjából releváns vizsgálatok kapnak helyet benne. A fogalommal kapcsolatban kultúránként is eltérő értelmezésekkel találkozhatunk, a jelen dolgozat azonban nem kíván kitérni az udvariatlanság kultúraközi vonatkozásaira sem (l. pl. Kádár 2007; Mills 2009).

2. Az udvariatlanság elméleti áttekintése

A pragmatikai kompetencia elsajátításával az egyének olyan adottságokra tesznek szert, amelynek birtokában képesek a legmegfelelőbb szavak és nyelvtani szerkezetek kiválasztására ahhoz, hogy mondanivalójuk szándékát és célját a beszélőpartnerek tudtára hozhassák (Cole–Cole 2006: 317). Ebből következik, hogy egy adott szituációban az egyének mindig maguk határozzák meg, hogy udvarias viselkedést tanúsítanak a partnerrel szemben, vagy negatív viszonyulásukat egy udvariatlan megnyilvánulással teszik kikövetkeztethetővé a társalgó fél számára. Mielőtt azonban az offenzív viselkedés megértéséhez szükséges fogalmi meghatározásokat szemügyre vennénk, szükséges az udvariasságra vonatkozó szakirodalom legmeghatározóbb elméleteinek rövid áttekintése, amelyek az udvariatlanságkutatás alapját is képezik.

Az elvárt társalgási viselkedéssel szemben már azelőtt is támasztottak jogi és erkölcsi elvárásokat, mielőtt azokat írásba foglalták volna. A XVI. század elejétől kezdve azonban útjára indult a rendszerezett viselkedési előírásokat rögzítő etikettirodalom, amely a jó modor és az udvari létforma iránt érdeklődő egyéneket volt (és van) hivatva széles körben kiszolgálni. Nemesi (2011) tanulmányában több, a társalgás szabályaira vonatkozó és a követendő udvariassági formulákat bemutató példával szemlélteti az illetan által hátrahagyott szabályokat, melyek szerint „az udvariasság gyakorlati jelentése a társas normák tiszteletben tartása, az odafigyelés mások igényeire és a belátó, mértékadó magatartás egyéniségünk megjelenítésében” (i. m. 70).

Az udvariasság jelensége Paul Grice (1975) angol nyelvfilozófus társalgási maximákról alkotott elméletének köszönhetően került a tudományos diskurzus középpontjába, melyben a beszélgetésben részt vevő felek által követett, a kommunikáció hatékonyságát elősegítő irányelveket fogalmazott meg (Nemesi 2011: 71). Grice maximái és együttműködési alapelve további kérdéseket vetett fel az udvariasságra vonatkozóan, amelyet elsősorban Lakoff és Leech igyekezett megválaszolni. Lakoff (1973) a pragmatikai kompetencia részeként értelmezi a „Légy udvarias!” szabályt, amit azért tartunk szem előtt a társalgás során, hogy „a személyes interakciók súrlódását mérsékeljük”, majd az udvariasságnak további almaximáit rögzíti, amelyek alkalmazhatóságát a szituáció határozza meg a beszélő számára (Nemesi 2011: 71). Leech (1983) ennél egy jóval kidolgozottabb rendszerben próbálja értelmezni az udvariasságot, központba állítva a társalgó felek azon nyelvi viselkedését, amelynek követése célszerű számukra, ha jó benyomást akarnak kelteni beszélőpartnerükben. Leech udvariassági rendszerére szerint tehát a kommunikátornak „a mondanivaló tartalmán kívül a másik fél gondolatait, érzéseit is figyelembe kell vennie, tiszteletben kell tartania”, ami magyarázat arra, hogy az

emberek miért térnek el Grice társalgási maximáitól az udvariasság érdekében (Szili 2007: 6). Leech udvariassági maximái és egyéb megfogalmazott elvei tehát fontos kiegészítései a grice-i elméletnek, azonban az egyik leggyakrabban megfogalmazott kritika vele szemben az, hogy elmélete nem rendelkezik egy olyan körülhatárolt kerettel, amely megakadályozná a benne felsorolt maximák újabb és újabb elemekkel való bővítését (Szili 2007: 7; Nemesi 2011: 74).

Az udvariasság stratégiáinak máig legmeghatározóbb pragmatikai elmélete a Brown és Levinson (1978; 1987) által kidolgozott rendszer, amely Goffman (1955) *arculat* (face) fogalmát állítja a középpontba azt feltételezve, hogy az egyének a társalgás folyamán annak védelmezésére törekednek (Nemesi 2011: 74). Az arculat fogalma „olyasvalami, amibe érzelmileg befektetünk; ami sérülékeny, de megvédhető és javítható, s amire éppen ezért állandóan figyelniünk kell az interakció során” (Brown–Levinson 1978: 43). Elképzelésük szerint bizonyos beszédaktusok, amelyeket az interakcióban részt vevő felek használnak, arculatfenyegetők lehetnek a partnerre nézve. A nyelvhasználók, hogy egymás arculatát óvják, számos stratégiát alkalmaznak, hogy elkerüljék vagy mérsékeljék a beszélőpartner arculatának támadását, és ezzel megelőzzenek egy esetleges konfliktusos helyzetet (Nemesi 2011: 75). A szerzőpáros elméletével szemben felmerülő kritikák elsősorban az arculat fogalmának individualista jellegét találták kifogásolhatónak, valamint azon törekvésüket, hogy „az udvariasságot általános, minden nyelvre és kultúrára érvényes elvekkel határozták meg” (Szili 2007: 13). Az udvariasságról való elképzelésük azonban vitathatatlan fordulópontot hozott magával a pragmatikakutatás területén, s máig az egyik legjelentősebb teoretikus alapokat nyújtó elmélet mind az udvariasság, mind a mára már önálló kutatási területté vált udvariatlanság esetében (Nemesi 2011: 83).

2.1. Az udvariatlanság fogalma

Az udvariatlanság tudományos meghatározását tekintve nincs általánosan elfogadott definíció arra vonatkozólag, hogy a társas viselkedés mely elemeit értjük a fogalom alatt. Ahhoz azonban, hogy közelebb kerüljünk a körülhatárolásához, több tudományterület vizsgálataiból kell kiindulnunk. Jonathan Culpeper, a cambridge-i egyetem kutatója 2011-es könyvében elsősorban a szociálpszichológia, a konfliktuskezelés, a kommunikációtudomány és a szociopragmatika eredményeit használja fel az udvariatlanság megértéséhez, melyeket a pragmatika dimenzióján belül, majd azon kívül értelmez (Culpeper 2011: 3–5).

Culpeper vizsgálata kiterjed arra is, hogy az udvariatlanság terminus technicus használata mennyire szerencsés választás az azt felölelő társas viselkedésformák jelölésére, mivel a té-

mával foglalkozó tanulmányok általában figyelmen kívül hagyják a „laikusok felfogását” a fogalomról (i. m. 71). A szerző által idézett Tracy szerint „az udvariatlan fogalom nagyon enyhe kifejezés a komoly arculatfenyegető aktusok leírására” (Tracy 2008: 173; idézi: Culpeper 2011: 71–72), ezért ahhoz, hogy nyelvi jelenségeként meghatározható legyen, szükséges egyfajta metanyelvi megnevezése. Culpeper szerint „sok udvariatlansági metapragmatikai megjegyzés voltaképpen olyan előíró szabályok megnyilvánulása, amelyek meghatározott társadalmi normák hatására meghozott viselkedési normákkal állnak kapcsolatban”. A metanyelv helyett ezért szerencsésebbnek tartja a „tágabb” metadiskurzus fogalmát a „társadalmilag kinyilvánított” szabályok vizsgálatára (Culpeper 2011: 71–112).

Mielőtt meghatároznánk az udvariatlanság fogalmát, először szükséges definiálnunk azokat a jelenségeket, amelyek nem tartoznak a társas viselkedés e kategóriájába. Culpeper 2005-ös tanulmányában még nem állt elő az udvariatlanság megjelenési típusainak osztályozását elősegítő rendszerrel, azonban pontosan meghatározta azokat az eseteket, amelyek nem az udvariatlanság tárgykörébe tartoznak. Így nem tekinthető udvariatlan cselekvésnek az ugratás, hiszen ahogy már Leech (1983) is utalt rá, ez a cselekvés a „partnerrel való összetartozás” kifejezésére szolgál (Nemesi 2011: 73). Célszerű tehát elválasztani az „ugrató udvariatlanságot a tiszta udvariatlanságtól”, hiszen előbbi legtöbbször a felszínen marad, mivel az azt megjelenítő szöveggörnyezetben nem igazságként van értelmezve (Culpeper 2005: 37). Nem minősül továbbá udvariatlannak a Brown és Levinson (1987) által *bald on record* udvariasságnak nevezett, vagyis „mikrofonba pörén”¹ arculatfenyegetés sem, amely csak olyan kivételes kontextusokban jelenik meg, mint például vészhelyzetben, amikor az arculatsértés esélye igen csekély (Brown–Levinson 1987: 69; idézi: Culpeper 2005: 37), vagy olyan esetekben, amikor nem kell tartanunk a beszélőpartner „megtorlásától” a bizalmas családi vagy baráti kapcsolat miatt (Nemesi 2011: 76).

Miután tisztáztuk a jelenség fogalomkörébe nem tartozó cselekvéseket, könnyebb meghatároznunk, hogy pontosan mely offenzív viselkedéseket értjük az udvariatlanság alatt. Culpeper könyvében több tudományterület definícióinak összegyűjtésével (2011: 19–20) igyekszik átfogó képet adni a fogalomról, amelyek bár némileg eltérnek egymástól, mégis megállapítható, hogy hasonló fogalmi kerettel érzékeltetik az udvariatlanságot.

A Culpeper által idézett Bousfield és Locher (2008) szerzőpáros tanulmányában például olyan viselkedésként definiálta az udvariatlanságot, amely arculatfenyegetőnek számít

¹ A *bald on record* kifejezés „mikrofonba pörén” magyar fordítása Síklaki István *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció* (2008) című szöveggyűjteményében lelhető fel.

egy adott kontextusban. Egy másik meghatározás szerint a „durva viselkedés” arculatfenyegető aktusként, vagy annak egy részeként definiálható. Durvának tekinthető például az olyan hangsúlyozás, amely megsérti az adott kontextus szociálisan szankcionált interakciós normáját. Culpeper egy korábbi definíciója szerint az udvartatlanság egy, az arculat támadására tervezett kommunikációs stratégia, amely társas konfliktushoz és diszharmóniához vezet. Majd egy későbbi tanulmányában a következő meghatározást adja a jelenségre: udvartatlanság, ha (1) a beszélő szándékosan arculatattámadást (face-attack) hajt végre, vagy ha (2) a hallgató szándékos arculatattámadásnak érzékel és/vagy konstruál egy adott viselkedést, vagy az (1) és a (2) kombinációja (Culpeper 2005: 38). Egy újabb definíció szerint az udvartatlanság szándékosan indokolatlan és támadó jellegű arculatfenyegető aktusokból áll, amelyek tudatosan vannak továbbítva: (1) enyhítés nélkül, olyan környezetben, ahol indokolt lenne, és/vagy (2) szándékos agresszióval, amely az arculatfenyegetés súlyosbításával, növelésével vagy maximalizálásával valamilyen módon arra irányul, hogy növelje a fellépő arculatsérülést. Végül említésre méltó még az a meghatározás, mely szerint a szóbeli udvartatlanság olyan nyelvi viselkedés, amelyet a célpont saját arculatára vagy szociális identitására nézve fenyegetőnek vél, és amely megsérti a megfelelő viselkedés normáit, amelyek adott kontextusban, adott beszélők között fennállnak, akár szándékosan, akár nem (Culpeper 2011: 19–22).

A fent említett definíciók sora ugyan nem teljes, mégis elégségesnek mondható, hogy körvonalazódjanak azok az udvartatlanságot jellemző szempontok, amelyek mentén a jelenség leírható. Megállapíthatjuk, hogy az udvartatlanság meghatározásában kiemelt szerepet kap a Brown–Levinson szerzőpáros által használt arculat fogalom, amelynek támadása, fenyegetése vagy sértése minősül udvartatlan viselkedésnek, de Culpeper második definíciója vagy az utolsóként idézett meghatározás alapján elég, ha a célpont érzi arculatára nézve fenyegetőnek vagy támadónak az adott viselkedést.

Az arculat komplexitását felismerve Culpeper az udvartatlanság megértéséhez egy olyan – Helen Spencer-Oatey (2002) nevéhez fűződő – modellt alkalmaz, amely a fogalmat további két alkategóriára bontja: minőségi arculatra (quality face) és a szociális identitás arculatra (social identity face), amely fogalmak tulajdonságai már a Brown–Levinson (1978; 1987) szerzőpáros pozitív arculat meghatározásában is fellelhetők (Culpeper 2005: 40). A minőségi arculat az eredeti megfogalmazás szerint azon alapvető igényünk, hogy mások az általunk pozitívnak vélt tulajdonságaink alapján ítéljenek meg minket, míg a szociális identitás arculata azokat az igényeinket foglalja magában, melyek szerint elvárjuk, hogy más emberek elismerjék társas-társadalmi helyzetünket vagy szerepünket (Culpeper 2005: 40). Ezeknek

az alkategóriáknak a segítségével könnyebben meghatározható, hogy egy udvariatlan viselkedés a célpont arculatának mely „részeit” fenyegeti az interakció során.

Culpeper hangsúlyozza, hogy a beszélő mondanivalójának prozódijával, vagyis hangsúlyozásával is elkövetheti az udvariatlanságot a célponttal szemben. Bizonyos udvariatlan viselkedések – amelyekre a következő fejezetben bővebben kitérek – ugyanis nem egyértelműen adják a célpont tudomására a valós szándékot, csupán a kontextus van a befogadó segítségére annak kikövetkeztetésében. A szarkazmus esetében például olyan udvarias stratégiák alkalmazásával fejezzük ki az udvariatlanságot, amelyek egyértelműen nem őszinték, s hogy ez a célpont számára is nyilvánvaló legyen, a mondanivalónk prozódija tartalmazza az implicit többletet (Culpeper 2005: 42–43). Például, ha egy ismerősünk késő este bekopog hozzánk, majd az ajtónyitást követően azonnal belép a lakásba, mielőtt még invitáltuk volna, felhívhatjuk a figyelmét az illetlen viselkedésére, ha ekképp üdvözljük: *Neked is jó estét, kerülj beljebb.*

A hivatkozott meghatározások alapján az is megállapítható, hogy az udvariatlanság definiálásában az arculat mellett kulcsfogalomként szerepel a szándék vagy a szándékosság. Culpeper szándékosságra vonatkozó vizsgálatában összegzi: számos kutatás jutott arra az eredményre, hogy bizonyos viselkedésformákat sértőbbnek vagy rosszindulatúbbnak tekintünk abban az esetben, ha a célpont szándékos cselekvésként értelmezi azokat (Culpeper 2011: 50). Azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy a szándékosság fogalma rendkívül sokrétű, lépcsőzetes és számos összetevőből áll, amelyek közül egy adott szituációban nem mindegyik kap központi szerepet, így tehát a szándékosságot nem tekinthetjük az udvariatlanság alapvető alkotóelemének, inkább csak részben meghatározó komponense a társas viselkedésnek (Culpeper 2011: 51–52). Culpeper alábbi példája kiválóan érzékelteti, hogy a szándéktalanul elkövetett udvariatlanság is előidézhethet komoly sértést a befogadó szemszögéből: egy amerikai egyetem rektora próbál szóba elegyedni a mellette ülő nővel egy klasszikus zenei koncert szünetében, ezért megkérdezi a hölgytől, hogy „Mikorra várja?”, amire rövid szünet után a nő a következő választ adja „Nem vagyok terhes” (Culpeper 2011: 51). Ebben a szituációban nyilvánvaló, hogy a férfi nem sértő szándékkal próbált beszélgetést kezdeményezni a mellette helyet foglaló hölgygel, utóbbi viszont joggal érezheti sértőnek a férfi azon feltevését, miszerint állapotosnak vélte, a kellemetlen szituáció végeredménye pedig azt sugallja a nőnek, hogy a férfi túlsúlyosnak tartja.

Az eddigiekből világosan látható, mik játszanak fontos szerepet az udvariatlan viselkedés meghatározásában. Az elmondottak alapján e dolgozatban udvariatlanságnak tekintek minden olyan nyelvi és nem nyelvi elemet, amely az adott kontextusban sértést von maga

után a viselkedés célpontjával szemben attól függetlenül, hogy az elkövető azt szándékosan hajtotta-e végre vagy sem.

2.2. Az udvariatlanság típusai

Egy adott helyzetben előforduló udvariatlan viselkedésnek számos megjelenési formája lehet, amely függhet a résztvevők közötti kapcsolat távolságától, a kontextustól, de attól is, hogy az elkövető mennyire formálja meg nyíltan az udvariatlan üzenetet. Culpeper (2011) az udvariatlanság módozatainak taxonomikus elkülönítéséhez egy olyan osztályozási rendszert hozott létre, amelyben különbséget tesz konvencionális és nem konvencionális udvariatlansági formulák között aszerint, hogy a célzott üzenet mennyire fejezi ki impliciten az udvariatlan viselkedést.

Konvencionális udvariatlanságnak azt a cselekvést tekintik, amely nyíltan kimondott szavakban vagy egyértelmű viselkedési formulákban hozza felszínre az elkövetett udvariatlanságot. A legtöbb szituációban azonban ezek nem lelhetőek fel (Culpeper 2011: 155). A hétköznapi életben gyakrabban előforduló nem konvencionális udvariatlanság viszont az, amikor a társalgó felek között nem egyértelműen nyilvánul meg az udvariatlan szándék, hanem bizonyos viselkedésformák (pl. egy szó vagy kézmozdulat) udvariatlanságot sugallnak. A jelenségnek ezt a formáját Culpeper implikációs udvariatlanságnak nevezi, amelynek három kategóriáját különbözteti meg attól függően, hogy az implikáció milyen módon megy végbe (Culpeper 2011: 155–156). A mindennapi életben is előforduló szituációkkal szemléltethetjük ezek megjelenését:

- (1) Formavezérelt udvariatlansági implikáció, amelyben egy viselkedés felszíni formája vagy a szemantikai tartalma jelölve van. Ez olyan szavakkal írható le, mint például a „célozgatás”, „sértegetés”, „gyanúsítgatás” vagy „gúnyos megjegyzés”, amely szavak jelentésköre igen tág, mégis összeköti őket a tény, hogy olyan implicit üzenetekre utalnak, amelyeket egy viselkedés felszíni formája vagy valamely szemantikai aspektusa hív elő, és néhány egyén számára negatív következményekkel jár. Ahhoz, hogy az efféle implikált udvariatlanságot tetten érhesük, a prozódia és a mondanivalót kísérő gesztusok vannak segítségünkre. Például, ha két idős hölgy a zsúfolt villamoson arról beszél, hogy a „mai fiatalok” nem ismerik az illemet, és „soha” nem adják át a helyüket a korosabb utasoknak, akkor a hölgyek mellett helyet foglaló két fiatal utas joggal érezheti úgy, hogy azok celozgatásának ők maguk váltak célpontjává, főleg akkor, ha a beszélgetést még rájuk irányuló pillantások is kísérik.

(2) Konvenció által vezérelt udvariatlansági implikáció, amelyben eltérés van a megjósolt vagy asszociált konvencionális formula és a mutatott viselkedés egy aspektusa között. A hétköznapiakban erre a jelenségre olyan szavakat használunk, mint a szarkazmus, az ugratás vagy az olyan humorra jellemző megkülönböztetések, mint a fekete vagy nyers humor. Culpeper az udvariatlansági implikáció e fajtájának két típusát különbözteti meg (Culpeper 2011: 169–180):

(a) Belső: a viselkedés egy része által kivetített kontextus eltér egy másik része által kivetítettől. Például a mondanivalónkhoz társuló ironikus vagy szarkasztikus prozódia segítségével interpretálható az a többlettartalom, amely a konvenció által vezérelt implikáció belső eltérését eredményezi. Kiválóan példázza ezt az udvariatlansági formulát az alábbi szituáció: mikor reggel munkába menet találkozunk egy közeli ismerősünkkel, aki a küllemünk szokásostól eltérő, esetleg fáradt vagy túl-hajszolt volta miatt a konvencionális köszönési formula helyett a „Pocsékul nézel ki” megnyilatkozással üdvözl, erre mi a „Neked is jó reggelt” választ adjuk. Az ismerős csupán a megjelenésünkkel kapcsolatos percepcióit adja tudtunkra a hozzáink intézett megnyilatkozásával, a válaszukban jelenlévő konvencionális köszönési formula és az azt kísérő szarkasztikus hangnem között azonban érzékelhető egyfajta eltérés, ami tartalmazza azt a többletet, amely segítségével a partner kikövetkeztetheti a mondanivalónk mögött rejlő implicit üzenetet, miszerint nem díjaztuk az észrevételét.

(b) Külső: egy viselkedés által kivetített kontextus eltér a gyakorlati kontextustól. Példaként, ha két barát között vita alakul ki, és a magát sértettnek érző fél úgy zárja le a konfliktust, hogy „Köszönöm, hogy cserbenhagytál ebben a nehéz helyzetben, így legalább tudom, kik a valódi barátaim”, akkor joggal feltételezhető, hogy mondanivalójának valódi üzenete nem a hálájának kinyilvánítása, hanem inkább a csalódottságának kifejezése. Ebben a szituációban tehát egy olyan elemmel zárja le az interakciót, amely külső eltérést mutat az elvárt viselkedéstől, ugyanis rendkívül valószínűtlen, hogy egy konfliktusos interakciót az udvariasság eszközével akarna lezárni.

(3) Kontextus által vezérelt udvariatlansági implikáció, amelyet elsősorban a kontextus által szankcionált elvárások irányítanak. Az implikált udvariatlanság e típusának Culpeper szintén két fajtáját különíti el:

(a) Jelöletlen viselkedés: egy jelöletlen és nem konvencionális viselkedés nem illik a kontextusba. Ahogyan Culpeper is utal rá, az implikált udvariatlanságnak e formá-

ja nagy hasonlóságot mutat a – már említett – Brown–Levinson szerzőpáros által *bald on record*-nak nevezett, vagyis a „mikrofonba pörén” arculatfenyegetéssel, amit nem feltétlenül tekintünk udvariatlanságnak. Azonban a kontextus által vezérelt jelöletlen viselkedés esetében a személyek közötti kommunikációhoz egyenlőtlen hatalmi viszony is társul az adott kontextusban, amely lehetőséget ad a magasabb pozíciót birtoklónak a hatalommal való visszaélésre annak gyakorlása közben (Culpeper 2011: 180). Ezt a fajta visszaélést tapasztalhatjuk például a metró-aluljáróban a jegyünk vagy bérletünk jegyellenőröknek történő felmutatásakor. Ilyenkor ugyanis előfordul, hogy az ellenőrök megállítanak, rosszabb esetben a karunkat is megfogják, majd arra kérnek bennünket, hogy adjuk át a jegyet vagy a bérletet azért, hogy közelebbről megvizsgálhassák. Az adott kontextusban azonban ennek a kérésnek az az implicit üzenete, hogy a jegykezelő feltételezi rólunk: a jegyünk talán hamis vagy nem érvényes, vagyis esetleg csalást követünk el.

- (b) A viselkedés hiánya: amikor a viselkedés hiánya nem illik a kontextusba. A viselkedés szándékos elmulasztásával ugyanúgy kifejezhetünk udvariatlanságot, mint a fenti udvariatlansági formulák bármelyikével. Például, ha egy üzleti találkozó alkalmával az üzletkötő az irodájában fogadja az együtt érkező férfi és nő tárgyalopartnerét, viszont a bemutatkozáskor csak a férfi partnernek nyújtja a kezét és csak vele veszi fel a szemkontaktust, akkor udvariatlanságot követ el a női ügyfelével szemben.

Culpeper az udvariatlansági formulákon túl különbséget tesz az udvariatlanságnak teret adó események között is, amelyeknek három funkcionális típusát (Culpeper 2011: 220–253) különbözteti meg: az érzelmi udvariatlanságot (*affective impoliteness*), a kényszerítő udvariatlanságot (*coercive impoliteness*) és a szórakoztató udvariatlanságot (*entertaining impoliteness*), amelyek közös jellemzője, hogy mindig feltételeznek egy áldozatot, akire az udvariatlan cselekvés irányul. Az érzelmi udvariatlanság a funkcionális udvariatlanság azon típusa, amely megnyilvánulhat pusztán egy olyan érzelmi kitörésként, amely az adott kontextusban nem normális vagy tilos, de lehet olyan felfokozott érzelem is, jellemzően düh, amely negatív érzelmi állapot kiváltásáért a célpont tehető felelőssé. Az udvariatlansági események másik típusának, a kényszerítő udvariatlanságnak egyik fő jellemzője, hogy célját tekintve mindig valamilyen érték átcsoportosítására törekszik az elkövető és a célpont között az előbbi javára vagy előnyének megerősítésére, védelmére. Végül pedig a funkcionális udvariatlanság harmadik típusaként Culpeper a szórakoztató udvariatlanságot határozza meg – ezzel a követ-

kező fejezetben fogunk foglalkozni –, amelynél a szórakoztatás jellemzően az udvariatlanság célpontjának rovására történik, s ezért bizonyos mértékig mindig „kizsákmányoló”.

3. Az udvariatlanság mint szórakoztatás

A társadalom alapvetően elítéli az udvariatlan viselkedést, ezért annak szórakoztató funkciója látszólag ellentmond a közmegítélésnek. Culpeper azzal magyarázza felvetését, hogy az eddigi kutatások egy „nagyon szűken értelmezett interaktív keretre alapozták megfigyeléseiket”, mivel csak az elkövető és a célpont kettősére fókuszáltak (Culpeper 2011: 234). Szerinte az udvariatlanságot nemcsak a beszélőpartnernek címezhetjük, hanem az azt „véletlenül” meghalló közönségnek is úgy, hogy a célponthoz intézett udvariatlan megnyilvánulás szórakoztassa a közönséget. E megállapítása mellett Culpeper azzal érvel, hogy az emberek számára ugyanolyan szórakoztató az identitások és a szociális jogok szimbolikus megsértése – amelyek a televíziós vetélkedőkben udvariatlanság formájában nyilvánulnak meg –, mint ahogy egykor a gladiátorjátékok jelentették a népi szórakoztatást, vagy ahogy napjainkban a bokszmeccsek által közvetített agressziót is milliók követik figyelemmel.

Az udvariatlan interakciók és a szórakoztatás közötti összefüggés világosabbá tételéhez Culpeper öt örömforrást (2011: 234–235) jelöl meg, amelyek a szórakoztató udvariatlanság jelenségével kapcsolatban felmerülhetnek. Ezek az örömforrások elsősorban azt hivatottak megmagyarázni, hogy a közönség számára miért vonzó a szórakoztatás azon formája, amelyben a játékosok udvariatlanság „áldozatai” lesznek:

(1) Érzelmi öröm (emotional pleasure): az udvariatlanság megfigyelése egyfajta éberségi állapotot hoz létre a megfigyelőben, amely élvezetes lehet. Vagyis a közönség számára vonzó az az elgondolás, hogy a nézett műsor résztvevői bármelyik pillanatban egy konfliktusos helyzet alanyai lehetnek.

(2) Esztétikai öröm (aesthetic pleasure): ennek kapcsán Culpeper a verbális kreativitás szociálisan negatív használatára hívja fel a figyelmet. Szerinte az udvariatlanság gyakran versengő természetű, ezért szükség van hozzá kreatív elemekre, hiszen ha valaki verbális támadás célpontjává válik, akkor ahhoz hasonló vagy erőteljesebb támadással fog reagálni, amelynek végrehajtásához kreatív készségek megléte szükséges.

(3) Kukkolói öröm (voyeuristic pleasure): amikor az emberek udvariatlanságra reagálnak, gyakran felfedik belső énjüket, s annak különösen azon aspektusait, amelyek érzelmileg kényesek lehetnek. E kényes szituációk megfigyelése kukkolói örömet okozhat. Az ilyenfajta

örömforrás legelterjedtebb televíziós példája a valóságshow, amely leginkább ennek a „kukkolói örömerzés” nyújtásának köszönheti sikerét.

(4) A felsőbbrendűségből származó öröm (pleasure of being superior): a humorelméleteken belül kialakult „felsőbbrendűségi elméletekre” hivatkozva Culpeper ezt az örömforrást azzal magyarázza, hogy van valamifajta önreflexív öröm abban, ha az ember olyan valakit figyelhet meg, aki nála rosszabb helyzetben van.

(5) A biztonságérzetből származó öröm (pleasure of feeling secure): ezt az előzővel átfedésben lévő örömforrást Culpeper a következő idézettel magyarázza:

*Kellemes, mikor a nagy tengeren a szelek felzavarják a vizet,
a szárazföldről nézni valaki más nagy harcát;
nem azért, mert más szenvedése élvezet és öröm,
hanem mert jó látni, milyen gondoktól vagy te magad mentes.*

(Lucretius: 1947 [Kr.e. I. sz.] De Rerum Natura, II. könyv 1–4.)

A vetélkedőkre vonatkoztatva tehát a közönség számára szórakoztatónak minősül a játékosokkal szemben elkövetett udvariatlanság, mivel a stúdióban vagy a televízió előtt ülve a fenyegetettség érzése nélkül vehetnek részt azok „harcában”.

3.1. Az udvariatlanság megjelenése a Magyar Televízió vetélkedőiben

Dolgozatomban az udvariatlanság szórakoztató eszközként való megjelenésének vizsgálatához a Magyar Televízió két népszerű vetélkedőjét, a *Maradj Talpon!*-t és a *Magyarország, szeretlek!* c. kvízműsort választottam. Az elemzési időszak a hétköznaponként adásba kerülő *Maradj Talpon!* esetében a 2012. január 3–9. közötti öt műsor, míg a hetente jelentkező *Magyarország, szeretlek!* esetében a 2012 januárjában vetített öt vasárnapi adás.

Az MTV megújult arculattal és jelentősen átalakított műsorstruktúrával jelentkezett 2011 októberében, amelynek Rákay Philip, az m1 intendánsa szerint az elsődleges célja, hogy a „legkereskedelmibb közszolgálati”² adóvá válva a csatorna felvegye a versenyt a kereskedelmi televíziókkal a nézettségért folyó harcban. A kereskedelmi csatornák egyre növekvő nézettségre tettek szert, amiben nagy szerepe volt a külföldről Magyarországra bevezetett műsoroknak. Számos, más országban már bevált kvízműsort, valóságshow-t és talkshow-t honosítottak meg, amelyek napi vagy heti rendszerességgel a képernyő elé vonzották és vonzóak ma is a nézőknek.

² Forrás: a Rákay Philippele, az m1 intendánsával készült interjú, amelyet hirado.hu-nak adott. http://www.hirado.hu/Hirek/2011/10/01/11/itt_a_legkereskedelmibb_kozszolgalat_uj_musorok_az.aspx (A letöltés ideje: 2012. április 1.)

A közszolgálati televízió tehát, hogy erősítse pozícióját az elektronikus médiumok piacán, jóval nagyobb hangsúlyt fektet a szórakoztató műsorokra, így saját gyártású sorozatokat, valamint több vetélkedőt indított útjára annak reményében, hogy visszacsalogatja velük a nézőket a kereskedelmi televízióktól. Programjára tűzte többek között a hétköznaponként főműsoridőben futó *Maradj Talpon!* (angolul: *Still Standing!*) c. kvízműsort az egyik országos kereskedelmi csatornán hasonló vetélkedőben már bizonyított Gundel Takács Gábor vezetésével. A vetélkedő izraeli licenc alapján készült, de sikeres Spanyolországban és Amerikában is. Az MTV másik népszerű vetélkedője a szintén külföldről vásárolt formátumon alapuló *Magyarország, szeretlek!* c. showműsor, amelyben elsősorban honismereti kérdésekre felelve kell megmérkőzniük a hírességekből álló csapatoknak.

3.2. A vetélkedő mint neotelevíziós jelenség

A magas kultúrát közvetítő közszolgálati televízió számára állandó problémát jelent az a verseny, amelyet a kereskedelmi csatornák által kínált szórakoztató tartalmakkal szemben folytat a nézettségért folyó harcban (Antal 2011: 134). A piacorientált televíziók megjelenésével egyidejűleg ugyanis létrejött egy olyan profit alapú tartalomszolgáltatás, amelynek elsődleges célja már nem az „elit kultúra” közvetítése, hanem a különböző műfajok „összemosódását” felhasználva törekszik a minél szélesebb közönség elérésére (Pápai 2007: 63). Ezt a fajta jelenséget – Umberto Eco kifejezését használva – a szakirodalom neotelevízióként emlegeti, amely elsősorban az „általános kínálatot nyújtó” kereskedelmi televíziókra jellemző, de e csatornák megjelenése olyan erős versenyhelyzetet eredményezett a médiapiacon, amelynek következtében a közszolgálati televíziók is elkezdtek használni a kereskedelmi média eszközeit, így ma már sokkal inkább az említett modellek keveredéséről, vagyis hibridizációról beszélhetünk (Jenei 2008: 50).

A neotelevíziózás megjelenésével tehát „átalakult a műsorkészítés, a műsorszerkesztés és a műsorszolgáltatás logikája, a műsorok tematikája, nyelvezete, valamint a fogyasztási attitűd”, s ezek a változások ma már éppúgy jellemzik a közszolgálati médiumokat, mint a kereskedelmi csatornákat (Jenei 2008: 50). A televízió által nyújtott „bőséges kínálat” teljesen átalakította a közönség fogyasztási szokásait és a műsorokkal szemben támasztott nézői igényeket, s mivel számos tévécsatorna közül választhatja ki az elvárásainak leginkább megfelelő tartalmat, egyfajta rivalizálás indult el a figyelmük elnyeréséért (Jenei 2008: 52). Az érdeklődés felkeltéséhez és ébren tartásához a populáris tartalmakkal való szórakoztatás bizonyult a legjobb eszköznek, ezért a neotelevíziós műsorszerkesztés legfontosabb elemeivé a „látvá-

nyosság, a meghökkentés, a meglepetés és a »csodateremtés«” váltak, amelyekkel hosszabb távon is a képernyők elé tudják szögezni a nézőket (Jenei 2008: 52–53).

A dolgozat további részében vizsgálati alapul szolgáló *Maradj Talpon!* vetélkedő esetében is megállapítható, hogy az átlagos kvízműsorokra jellemző kérdésekre épített tematikát egy olyan showelem tarkítja, amely még izgalmasabbá és szórakoztatóbbá teszi a műsort. A vetélkedő fő attrakciója ugyanis, hogy ha egy versenyző nem tudja a választ egy adott kérdésre, s így számára véget ér a játék, akkor „megnyílik alatta a föld”, és leesik a stúdió játékarénájából egy csapóajtón keresztül. A „kiesést” ily módon szó szerint is érthetjük. Ezzel a látványos mozzanattal a játék folyamatosan magában hordozza a meglepetés érzését, hiszen nem tudhatjuk előre, hogy a következő kérdésnél melyik játékos fog „eltűnni a sülyesztőben”. A másik elemzett vetélkedőben (*Magyarország, szeretlek!*) a csapatok közötti mulatságos összecsapások, a feladatokat kísérő zenés szórakoztató elemek és nem utolsósorban a versenyzők közötti vicces párbeszédok adják azt a többletet, amely fordulatossá teszi a műsort.

A neotelevízió másik kedvelt eszköze a nézők figyelmének olyan műsorokkal való elnyerése, amelyekben hozzájuk hasonló átlagembereket szerepeltet nem mindennapi helyzetekben (a hétköznapiak extremitása), például magas pénznyereményekért folyó harcban, vagy épp hírességeket jelentet meg mindennapi helyzetekben (az extremitás hétköznapisága; l. Pápai 2007: 64). Kiválóan példázza ezt a dolgozatban elemzett két vetélkedő, hiszen a *Maradj talpon!*-ban hétköznapi emberek nagy összegekért folyó küzdelmét követhetjük figyelemmel, amely magában hordozza a játékosokkal való azonosulás lehetőségét is a tévénézők számára, míg a *Magyarország, szeretlek!*-ben híres embereket láthatunk olyan egyszerű feladatokban megmérkőzni egymással, amelyek nem igényelnek az általános műveltségnél nagyobb tudást.

Jellemző továbbá a neotelevízióra, hogy igyekszik a közönséget is bevonni a műsorok alakításába, hiszen az interaktivitásnak köszönhetően a néző úgy érzi, hogy maga is lényeges formálója a műsor folytatásának, és lehetőséget kap véleményének kinyilvánítására (Pápai 2007: 63). A két vizsgált kvízműsor például megtalálható a népszerű közösségi portálokon, ahol folyamatosan fenntartják „kedvelőik” figyelmét a feltöltött képekkel és videókkal, továbbá a megosztott tartalmak alatti kommentálási funkció lehetőséget ad a rajongóknak az aktuális játékkal vagy akár a játékosokkal szembeni tetszésük, illetve nem tetszésük kinyilvánítására is. Ezen felül a közösségi oldalakon a műsorkezdés előtt több alkalommal figyelmeztetik az érdeklődőket, hogy ne mulasszák el az újabb izgalommal teli játékot, és a műsor alatt is folyamatosan „közvetítik” az eseményeket, így a nézőknek már adás közben lehetőségük van véleményezni a látottakat. Mindemellett mindkét vetélkedő működtet esetenként olyan játé-

kokat is, amelyek nem a televíziós műsorhoz kapcsolódnak, hanem kizárólag a közösségi portálon „jelen lévő” rajongótáborát aktivizálják.

Bizonyos meglátások szerint „a tömegkultúraként kínált tartalom a magasan kvalifikált társadalmi csoportokban is utat tört magának”, és az elektronikus médiával szemben támasztott igény egyre inkább abba az irányba mutat, mely szerint feladatát tekintve „a tájékoztatás helyett inkább szórakoztasson, mégpedig úgy, hogy a szórakoztatást nem eszközként, hanem célként határozza meg” (Antal 2011: 134).

A Magyar Televízió újonnan indult szórakoztató kvízműsorai be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket, ugyanis – ahogy a mellékletben található táblázat is mutatja – a csatorna legnézettebb állandó műsoraivá váltak.

3.3. A tévéműsorok „intézményes kizsákmányolása”

Az intézményes kizsákmányolás (institutional exploitation) az eredeti megfogalmazás szerint olyan intézményekre vonatkozik – különösen a média területén –, amelyek azzal a céllal támogatnak és néznek el bizonyos cselekvéseket, hogy megtámadják az illető arculatának egyes aspektusait vagy szociális jogait, hogy másokat szórakoztassanak (Culpeper 2011: 249). A televíziós műsorokra fókuszálva Culpeper elkülönít „hagyományos” és „kizsákmányoló” kvízműsorokat, amelyek között a különbség abban mutatkozik meg, hogy míg az előbbi jellemzően bizonyos hódolatban részesíti a játékosokat, az utóbbiban inkább „megalázzák” a résztvevőket, az udvariatlanságot eszközként használva. Pápai Júlia azonban John Fiske kvízshow tipológiájára támaszkodva felhívja arra a figyelmet, hogy a napjaink neotelevíziós sajátosságokkal bíró showműsorait tekintve aligha beszélhetünk egyértelműen elkülöníthető műsortípusokról, mivel mára sokkal inkább jellemző lett a több kvízműsor alapkonceptióját ötvöző műsorszerkezet (Pápai 2007: 65).

A jelen dolgozat elemzési alapjául szolgáló két vetélkedőben például a Culpeper által elkülönített „hagyományos” és „kizsákmányoló” elemek egyaránt fölfedezhetők. A *Maradj Talpon!* esetében jól megfigyelhető, ahogy egy új versenyző játékának kezdete előtt a műsorvezető kérdései által irányított bemutatkozásban egyfelől találhatunk példát olyan kisebb anekdotákra, amellyel a játékos elért sikereit vagy teljesítményét „dicsőítik”, másfelől viszont ezeket általában egy olyan történet is követi, amely élcélődés tárgyává teszi a vendéget. A játékosok „ünneplésére” jó példa, amikor a stúdióban helyet foglaló közönség tapssal jutalmazza, amiért „három gyermek édesapja” vagy épp „két hónapja született meg az első gyermeke”, ami a Culpeper által „hagyományosnak” nevezett műsortípusokra jellemző. A játéko-

sok bemutatkozásánál azonban jellemző módon felvillantanak egy-egy olyan történetet is, amelyből a szóban forgó személy „bénasága”, „szerencsétlensége” vagy „ostobasága” következtethető ki. Például egy fiatal férfi játékos elmeséli, hogy „sokszor elfelejti, hány éves”, és emiatt többször került már kellemetlen helyzetbe; vagy egy másik esetben egy hölgy játékos beszél azon furcsa szenvedélyéről, hogy minden reggel öt órakor kel csak azért, hogy megegyesse az interneten a „virtuális tevéjét”. Az ilyen rövid kis anekdoták a játék kontextusát tekintve nem tartalmazznak releváns információt, mégis ezek szolgáltatják azokat a személyes, magánjellegű irányba elmozduló témákat, amelyek változatossá teszik a műsort, és ezek azok a szituációk, amikor fennáll az arculat sérülésének lehetősége.

Culpeper szerint azért, hogy több lehetőség legyen a „kizsákmányolásra”, a hagyományos kvízműsorok felépítése néhány változáson ment keresztül, ami jól megragadható a „csevegésekre” szánt időkeretben. Megkülönböztethetők tehát aszerint is a kvízműsorok, hogy „mennyi és milyen minőségű csevegést” biztosítanak a játékosoknak, ami azt is mutatja, hogy az adott műsor mekkora szerepet tulajdonít a „kizsákmányolásnak” (Culpeper 2011: 250). A már említett *Maradj Talpon!*-ban ezek a csevegések jellemzően minden játékos párbajának kezdetekor lezajlanak a műsorvezető irányításával, míg a *Magyarország, szeretlek!* c. vetélkedőben kizárólag a műsor kezdeti részére jellemző a beszélgetés.

Culpeper mennyiségi és minőségi csevegéskonceptiójához jól illeszkedik – a Pápai által idézett – John Fiske (1990) angol médiakutató sémája a kvíz típusú vetélkedők szerkezetére vonatkozóan, mely szerint e műsortípusra a „rítus – játék – rítus” felépítés a jellemző. Eszerint a műsor első felében egyfajta rítuson keresztül megismerkedünk a játékosokkal, majd ezt követi maga a játék, amelyben az azonos eséllyel induló játékosok közül az egyik a másik fölé emelkedik (jelen esetben a kérdéspárbaj megnyerésével), végül egy újabb rítus keretében a nyertes átveszi az őt megillető nyereményt (Fiske 1990; idézi: Pápai 2007: 69). A műsor szerkezetében tehát központi szerepet foglal el a játékosok személyének bemutatása, vagyis személyközelibbé tétele, „aminek köszönhetően a nézőknek több lehetősége nyílik a műsor szereplőivel való azonosulásra” (Pápai 2007: 72). A Fiske által rítusként meghatározott időtartamok tehát egybeesnek azokkal a Culpeper által „csevegésnek” hívott részekkel, amelyekben lehetőség nyílik a játékosok magánéletébe való betekintésre, ami magával hordozza az arculat sérülésének lehetőségét.

Pápai továbbá úgy látja, hogy a játékosok bemutatását szolgáló rítusok képezik a vetélkedők nézőkből kiváltott érzelmi azonosulásának velejét, „hiszen a néző számára megmutatják a versenyzőben az embert, az ő valódi személyiségét, hogy úgy érezzék, »egy közülük«, miközben kiderülhetnek azok a sajátos jellemvonásai is, amelyek a néző empátiáját vagy an-

tipáciáját válthatják ki” (Pápai 2007: 73). Ez a feltételezés szintén egybecseng a Culpepertől az előző fejezetben idézett öt örömforrással, amelyekkel azt magyarázza, hogy miért jelenthet szórakozást a nézők számára a játékosokat ért udvariatlan támadás.

3.4. A *Maradj Talpon!* című kvízműsorban megjelenő udvariatlanság

Az elemzett műsorokban megjelenő udvariatlansági formák a műsorvezető és a kvízműsor játékosai közötti párbeszédekben érhetők tetten. Mielőtt azonban áttekintenénk a játék során megjelenő helyzeteket, amelyek az udvariatlanság valamilyen típusát tartalmazzák, ismerjük meg a játék szabályait. A vetélkedő során a középen álló játékosnak, aki a kihívó, tíz másik játékoskal kell kérdéspárbajt vívnia a főnyereményért, az ellenfelek sorrendjét azonban a maga választhatja ki szimpátia vagy egyéb szempont alapján. A kihívónak van két ún. passzolási lehetősége, vagyis két kérdést elhibázhat. Passzolás esetén a szóban forgó kérdés automatikusan átszáll a párbajra hívott játékosra, viszont ha ő sem tudja a választ, akkor a játék fő attrakciójának számító csapóajtón „távozva” kiesik a játékból.

A műsor címe pozitív üzenetet hordoz a játékosoknak és a közönségnek, hiszen egy felszólítással a „talpon maradásra” biztatja a résztvevőket, vagyis a sikeres játékra, míg a Culpeper (2005) által elemzett *The Weakest Link* (magyarul: „A leggyengébb láncszem”) kvízműsornak a címe a játék azon elemét emeli ki, amelyik a versenyből való kiesésre, vagyis a „vesztességre” utal. A *Maradj Talpon!* esetében sokkal inkább figyelemreméltó a csapóajtó többletjelentése, ugyanis a játékszabály értelmében „kihúzzák a talajt a lába alól” annak a versenyzőnek, aki nem tudja a helyes választ egy adott kérdésre. Eszerint a műsorban a válasz nem tudása olyan büntetésként is felfogható arculatvesztést von maga után, mely szerint a játékosok már nem „méltók” tovább a játékarénában való jelenlétre, ezért a vesztesek leesnek a „süllyesztőbe”.

3.4.1. A műsorvezető „kizsákmányoló” szerepe

Culpeper az udvariatlanságot a szórakoztatás eszközeként bemutató könyvében elkülöníti a műsorvezető kétféle orientációját: a „támogató” és a „nem támogató” jellegűt. Ez azt fejezi ki, hogy a műsorvezető a csevegések alatt törekszik-e a játékosok „kizsákmányolására”, vagy csak egyszerű arculatemelő kommentárokkal „támogatja” a versenyzőket (Culpeper 2011: 250). A Culpeper vizsgálati alapjául szolgáló vetélkedő a BBC csatornáján sugárzott *The Weakest Link* című kvíz, amely 2000 óta ebben a kategóriában a legnézettebb műsor Angliában. Culpeper szerint a *The Weakest Link* sikerességét elsősorban a műsorvezetőnek, Anne

Robinsonnak, pontosabban az általa megformált „hatalmat gyakorló nő” karakterének köszönheti, Robinson ugyanis többek között a játékosok személyes hibáit, illetve képességeit nyíltan támadó, „kizsákmányoló” modoráról vált híressé (Culpeper 2005: 50).³ A *Maradj Talpon!* c. vetélkedőben a műsorvezető orientációját tekintve találhatunk példát mindkét típusra, míg a *Magyarország, szeretlek!* esetében, mint később látni fogjuk, a játékvezető egyértelműen „támogató” jellegű párbeszédet folytat a játékosokkal.

Említésre méltó még a játékosokkal szembeni „támogató” és „nem támogató” attitűd megnyilvánulása a párbeszédet és a nyereményösszegek feltárását kísérő zenékben vagy hanghatásokban, amelyek ugyan nem köthetők direkt módon a műsorvezető személyéhez, viszont ő az, aki kommentárjaival nyílttá teszi az aktuális dalrészlet vagy zörej üzenetét a szituációra vonatkoztatva. Ezek az effektusok minden esetben az adott helyzetre reagálnak „mondanivalókkal”, s mint Pápai utal rá, a vetélkedőműsorok rítusaiban megszólaló zene a „humor forrása is, és a közösségi élményt, a közvetlenséget, a jókedvű együttlétet támasztja alá” (Pápai 2007: 74). A felcsendülő zenék között vannak olyanok, amelyek támogatják a játékos elért sikerét, de akadnak olyanok is, amelyek nem támogatók, sőt még gúnyosabbá teszik az adott szituációt. Például, ha egy versenyző milliós nagyságrendű összeggel gazdagodik egy párbaj megnyerésével, a választott dal „én jól érzem magam” szövegrészlete alátámasztja a játékos feltételezhető érzéseit, viszont amikor egy párbajozó kiesik a játékból, és a csapóján való leesését a véce lehúzását imitáló hanghatásokkal kísérik, az mindenképp arcu-latsértő. A dalok vagy hanghatások üzenetei alkalmat adnak a játékvezető számára, hogy további humoros vagy gunyoros megjegyzéseket tegyen az adott játékosra.

3.4.1.1. A műsorvezető „nem támogató” jellegű orientációja

A *Maradj Talpon!*-ban jellemzően a játékvezető az, aki udvariatlanság áldozataivá teszi a párbajozókat néhány kivételtől eltekintve, amikor is két játékos egymással szemben alkalmaz udvariatlan elemeket a közönség szórakoztatására. Először azonban nézzünk példákat azokra az esetekre, amelyekben a műsorvezető „nem támogató” attitűdje nyilvánul meg.

A játék kezdetén B játékosnak a műsorvezető által irányított rövid bemutatkozásából kiderül, hogy egy háztartási és műanyag termékeket forgalmazó cég kereskedelmi igazgatójaként dolgozik. Ezt követően a műsorvezető B játékos foglalkozásával élcelődve visszakérdez: „Lavór, locsolókanna?”. A lekicsinylő kérdésre B játékos – a műsorvezető és a nézők tudtára

³ A műsor népszerűségét jól mutatja, hogy Anne Robinson lesajnáló hangsúllyal ejtett távozásra felszólító fordulata („You are the Weakest Link, goodbye”) divatos beszédfordulattá vált az Egyesült Királyságban (Culpeper 2005: 49).

adva, hogy értette a viccet – a következőt válaszolja: „A lavór még csak-csak belefér, de a locsolókanna már nem”. Ekkor a műsorvezető, tovább gombolyítva a humor fonalát, a közönség felé fordulva „értelmezi” B játékos válaszát: „Tehát egy lavóripari úriember Felső-Gödről”. A stúdióban ülő nézők hangos nevetésben törnek ki, a műsorvezető viszont, jelét adva, hogy itt valóban a „kigúnyolás” volt hozzáfűznivalójának elsődleges célja, bocsánatot kér a játékostól, amiért „ennyire leegyszerűsítette” annak foglalkozását. Megállapítható azonban, hogy jelen esetben a műsorvezető a 2. fejezetben említett minőségi arculatát támadja a játékosnak, vagyis azzal, hogy lekicsinyli a szakmáját, egyben személyét is leértékeli. Ehhez egy olyan konvenció által vezérelt udvariatlansági implikációt használ, amely belső eltérést mutat azáltal, hogy a mondanivaló tartalma és az azt kísérő valós szándék között ellentét van, amire az ártatlan érdeklődésnek feltüntetett gúnyos hangsúlyozás enged következtetni.

A következő példában szintén megállapítható a műsorvezető „nem támogató” orientációja, de itt megnyilvánulásának sértő volta elsősorban mondanivalójának prozódiján keresztül ragadható meg: egy párbaj során a kihívó egy fiatal egyetemista lányt választ ellenfeléül. A lány, vagyis a B játékos bemutatkozásából megtudhatjuk, hogy végzős hallgató politológia és nemzetközi tanulmányok szakon. B játékos már a harmadik kérdésnél elveszíti a párbajt, ugyanis nem tudja a választ a kérdésre: „Ki volt a legismertebb római rabszolgafelkelés vezetője?” Mivel B játékos bemutatkozásából kiderült, hogy politológia szakra jár, mintegy elvárásként fogalmazódik meg, hogy „tudnia illene” a megfejtést az általános alapkultúrával is megválaszolható feladványra. B játékos szemmel láthatóan kellemetlenül érzi magát, amiért nem tudta a választ, de ezt a fajta arculatvesztést a műsorvezető tovább mélyíti: „Politológián nem tanítanak történelmet? Tanítanak, de már az általános iskolában is tanították Spartacust!” A műsorvezető tehát nyíltá teszi a válasz nem tudásából levonható következtetést: az egyetemista lány „nem túl okos”. A műsorvezető intonációja tovább sért(het)i B játékos arculatát: olyan, amilyennel általában a gyerekekhez szoktak szólni. Ebben a szituációban a játékvezető a formavezérelt udvariatlansági implikáció eszközével élt, mivel célozgatásának a többlettartalma hordozza a valós üzenetet, ami jelen esetben azt sugallja, hogy a lány nem tanult rendszeren tanulmányai alatt, vagy csak egyszerűen „buta”. Az ehhez társuló „gügyögő” hangsúlyozás továbbá sérti B játékos szociális identitás arculatát is, hiszen a műsorvezető nem tartja tiszteletben a lány szerepét, miszerint ő egyetemista, s nem óvoda.

A fentiekben láthattuk, ahogy a műsorvezető a hanghordozásával nyomatékosította szavainak üzenetét. Most azonban egy olyan helyzeten keresztül mutatom be a műsorvezető „nem támogató” attitűdjét, amelyben az a mondanó tartalma és a prozódia közötti eltérésben mutatkozik meg. A kihívó kiválasztja első ellenfelét a párbajban, a műsorvezető azonban a

nő, vagyis a B játékos bemutatkozásánál a figyelmet rögtön az öltözékére tereli: „Csillának sikerült felhívnia magára a figyelmet ebben a csodálatos, bizalomgerjesztő ruhában”. Itt a *csodálatos* szó használata egyértelműen ironikus, s hogy ezt még jobban érzékeltesse a nézőkkel, az intonációja is némi bizonytalanságot hordoz, ami azt az érzetet kelti, mintha keresné a megfelelő szavakat B öltözékére. A műsorvezető a kihívóhoz intézett kérdéssel folytatja: „Nem tudom, mi ragadott meg, Csilla szeme, öltözéke vagy esetleg az a masni?” (B játékos fekete ruháján ugyanis egy halálfej van, amelyet egy rózsaszínű masni „díszít”). A kihívó némileg zavarba jön, majd egy kis hezitálás után azt válaszolja, hogy „Mindkettő”, ezzel tompítva a műsorvezető udvariatlan kérdését, aki itt egy konvenció által vezérelt udvariatlansági implikációt alkalmazott, azon belül pedig belső eltérés érzékelhető a viselkedése által kivetített kontextus és az üzenet valódi tartama között. A megnyilatkozásban rejlő diszkrepancia abban áll, hogy míg az általa használt *csodálatos* és *bizalomgerjesztő* jelzőknek pozitív jelentése van, a bizonytalanságot sugalló prozódia arra enged következtetni, hogy nem szó szerint értendők. Az ironikus hanghordozás tehát olyan tartalmat ad a műsorvezető megnyilatkozásának, amely ellentétes előjelűvé változtatja a mondottak jelentését.

A következőkben a műsorvezető „nem támogató” jellegű orientációját egy olyan szituációban elemzem, amelyben pozícióját kihasználva úz gúnyt egy játékosból, nevetségessé téve a közönség előtt: a párbaj során B játékos nem tudja megválaszolni a rendelkezésére álló tizenöt másodpercben a kérdést, miközben a kihívó bólogatásából kikövetkeztethető, hogy ő tudja a választ. Miután B játékos elvesztette a játékot, és lezuhant a játéktérből, a műsorvezető – bár humorosan és ironikusan – A bólogatását parodizálva inzultálja amiatt, hogy nem verbális kommunikációjával jelezte a másik játékosnak: ő tudja a választ a kérdésre. „Én tudom ám, hogy ő is lássa (vagyis: a másik játékos), ki lehet ám találni, még én is tudom ám, de te nem fogod kitalálni, és mindjárt elfogy az idő. Na, látod, hogy kiestél!” A műsorvezető gúnyos hangsúlyozásából és eltúlzott gesztikulációjából kikövetkeztethető, hogy viccnek szánja a rövid parodizálást, melynek tárgyát azonban A viselkedése szolgáltatta, ami miatt kellemetlenül is érezhette magát az adott szituációban. A műsorvezető rögtönzött előadását a „Nem szimpatikus, de eredményre vezető” megnyilatkozással zárja le, a közönség pedig hosszú nevetéssel és tapsal jutalmazza a két párbaj közötti „előadást”. Újra azt láthatjuk, ahogy a műsorvezető egy formavezérelt udvariatlansági implikáció segítségével mér gúnyos csapást a játékosra, valamint sérti a játékos minőségi arculatát is, hiszen nem valószínű, hogy az udvariatlanság célpontja olyan színben szerette volna magát feltüntetni a közönség előtt, mint amilyenben a műsorvezető parodizálása mutatta, hogy tudniillik „kárörvendő”. A formavezérelt udvariatlansági implikáció mellett azonban ezúttal megállapíthatunk egy kontextus által vezé-

rejt jelöletlen udvariatsági implikációt is, mivel véleményének effajta kinyilvánítására a műsorvezetői szerepkör ad jogosultságot. Más esetben valószínűleg a célpont sem tűrte volna szó nélkül – mosolyogva – a gúnyos parodizálást, így az elkövető visszaélt azzal a helyzettel, hogy a játék vezetőjének „humoros” produkcióját nem fogják megszakítani vagy megtorolni.

A példák alapján jól érzékelhető, ahogy a játékvezető vagy az előzetesen szerzett információit felhasználva udvariatságosan a versenyzőkkel, vagy a küllemüket kritizálva sérti azok minőségi arculatát. Ezek a stratégiák elsősorban azt a célt szolgálják, hogy színesebbé, változatosabbá tegyék a műsort, tehát a játékosok arculatának „kárára” tartja ébren a közönség azon érzelmi örömforrását, amely a játékosokat ért udvariatságos támadásokon keresztül szórákoztatja őket.

3.4.1.2. A műsorvezető „támogató” jellegű orientációja

Az előző pontban láthattuk, hogy a műsorvezető „nem támogató” attitűdjével hogyan hajt végre olyan „kizsákmányoló” megnyilatkozásokat a csevegés rítusaiban, amelyek sértő vagy támadó jellegűek a játékosok minőségi arculatára és szociális identitására nézve. Mint azt korábban említettem, a *Maradj Talpon!*-ban a „kizsákmányoló” elemek mellett találhatunk számos példát a Culpeper által a „hagyományos” kvízműsoroknak tulajdonított jellemzőre is: a játékosok elért eredményeinek tiszteletteljes ünneplésére. A soron következő szituációk tehát a csevegések azon részeit illusztrálják, amikor a játékosok arculatát pozitív megnyilatkozásokkal erősíti a műsorvezető.

A kihívó bemutatkozásából megtudjuk, hogy vegyészmérnökként szerzett diplomát, és jelenleg atomenergia-kutatóként dolgozik. Ezt követően a műsorvezető olyan irányt ad a társalgásnak, amely A személyiségének pozitív vonásait emeli ki, vagyis a feltárt információkkal a közönség szimpátiáját válthatja ki. Elmondása szerint ugyanis A szabadidejében „kémiai bemutatókat tart kisiskolásoknak, hogy megszeressék a kémiát”, amit bizonyára mindenki nemes célú cselekedetként könyvel el, majd tovább támogatja a játékos minőségi arculatát a következő elismerő állításával: „Végre egy ember, aki nem a szerves és a szervetlen kémiát magyarázza azonnal, hanem a látvánnyal a kíváncsiságát próbálja felkelteni a gyerekeknek”. A műsorvezető tehát nyílt elismerésben részesíti A-t azáltal, hogy foglalkozásának egy olyan elemére helyezi a hangsúlyt, amely egyértelműen pozitív társadalmi megítélésű.

A következő szituációban szintén arról győződhetünk meg, hogy a műsorvezető orientációját tekintve „támogató” jellegű társalgásokat is kezdeményez a játékosokkal. A kihívó által választott párbajellenfélről a játékvezető a legfontosabbnak azt az információt tekinti a

bemutatásánál, hogy „Zoltán egy nagyon komoly sportember”. B játékos bólogatással jelzi egyetértését az elhangzottakkal, bár állítása szerint „már kinőtt abból a korból, hogy komoly sportember legyen”. A műsorvezető nem fogadja el B szerény(kedő) megjegyzését, hanem felsoroltatja vele az általa üzött sportágakat és elért eredményeit. Így megtudhatjuk, hogy B „evezett, hegyet mászott és síelt, ötször vagy hatszor átúszt a Balatont, és a Kinizsi százas is megvolt nyolcszor”, majd a műsorvezető levonja konklúzióját a gyors beszámolóból a nézők felé fordulva: „Egyébként nem komoly sportember, tehát tényleg alig csinál valamit”. A játékvezető itt a litotész retorikai alakzatát alkalmazva egyértelműen a játékos azon szerény megnyilvánulását támogatja, amellyel magát „öregnek” nevezte ahhoz, hogy „komoly sportemberként” emlegessék, viszont a kontextus és a műsorvezető hangsúlya kikövetkeztethetővé teszi, hogy éppen az ellenkezőjét akarja igazolni. Így erősíti a szóban forgó játékos minőségi arculatát azáltal, hogy felhívja figyelmet elért eredményeire, illetőleg a szociális identitás arculatát is, mivel a levonható végső következtetés az, hogy igenis „kiváló sportolóról” beszélünk, s hogy az elhangzottakat a közönség is megértette, arra a hangos taps szolgál bizonyítékkal.

A műsorvezető „támogató” jellegű attitűdjét bemutató példák sora nem teljes, de ahhoz talán elégségesnek mondható, hogy megállapítsuk: a kvízműsor házigazdája a játékosok minőségi és szociális identitás arculatára mért udvariatlan támadások mellett számos esetben teremt olyan szituációt, amelyek a játékosok erényeit és elért eredményeit dicsőítik. Ez is azt igazolja, hogy a mai szórakoztató műsorok több játék alapkoncepcióját összesűrítő műsor-szerkezetet alkalmaznak, vagyis nem beszélhetünk önmagában csak „kizsákmányoló” vagy csak „hagyományos” orientációjú vetélkedőről, sokkal inkább a kettőt ötvöző koncepció a jellemző.

3.4.2. A játékosok közötti udvariatlanság

Az eddigiekben láthattunk néhány példát arra vonatkozólag, hogy a műsorvezető „nem támogató”, illetve „támogató” jellegű attitűdje hogyan nyilvánul meg a vetélkedőben. A *Maradj Talpon!*-ban azonban a műsor kontextusa teret enged a párbajozó felek közötti társalgásnak is, ezért most két olyan szituáció következik, amelyben a játékosok az egymással folytatott beszélgetés során alkalmaznak udvariatlan formulákat a partnerrel szemben: a kihívó, nem tudván a választ a kérdésére, passzolja azt, aminek köszönhetően a B játékosé a lehetőség a válasza. B több információt ad, mint amennyi szükséges lenne a játék kontextusát tekintve, s ezzel megsérti Grice (1975) második mennyiségi és relevanciamaximáját. A szóban forgó

kérdés helyes megfejtése „palackorrú delfin”, a kihívónak viszont csak annyit sikerül megfejtenie belőle, hogy „valamilyen orrú delfin”. Előzőleg A bemutatkozásából kiderült, hogy foglalkozása sommelier, azaz borszakértő, így B játékos az A-ról előzetesen szerzett információt felhasználva válaszol: „Sommelier, hát palackorrú delfin”. Mondanivalójának hangsúlyozása a sértő elsősorban A-ra nézve, hiszen a válasz szempontjából nem releváns „sommelier”-t gúnyos hanghordozással mondja kézlegyintéssel kísérve, továbbá a *palack* szóra helyezi a hangsúlyt, utalva arra, hogy egy borszakértőnek „mindenről a palacknak kéne eszébe jutnia”. Egyértelműen rögzíthetjük a B játékos válaszában rejlő formavezérelt udvariatlan implikáció típusát, mivel ha nem is mondta ki nyíltan, hogy A-nak már csak a foglalkozásából adódóan is eszébe kellett volna jutnia a keresett szónak, kikövetkeztethetővé tette azt ellenfele szakmájának nyomatékosításával, továbbá válaszában gúnyos prozódíja is arra enged következtetni, hogy megnyilatkozásának nyilvánvaló célja a játékpartner tudásának leminősítése volt.

A soron következő szituáció kiválóan példázza, ahogy a párbajellenfelek közötti udvariatlanság a vetélkedő showelemeként tűnik fel, s a személyhez intézett sértés sokkal inkább szól a közönségnek, mint a konkrét célpontnak. B játékos bemutatkozásából kiderül, hogy kedvenc szabadidős elfoglaltsága a siklóernyőzés. Elmeséli azt is, hogy a sporthoz hozzátartozik, hogy a landolást követően valahogy vissza kell jutni a több kilométerre lévő kiindulási ponthoz, és előfordult már vele, hogy miután egy patakban sikerült földet érnie, kénytelen volt vizes ruhában stoppolni, hogy visszajusson autójához. A műsorvezető a rövid humoros történet után A-hoz fordul, hogy összefoglalja az elhangzottakat, amire az a következőképp reagál: „Remélem, jól tud majd repülni”. E kontextusban B játékos repülési képességeinek minősítése nyilvánvalóan nem a hobbijára irányult, hanem a vetélkedő izgalmát fokozó csapóajtóra, amely megnyílik a játékosok lába alatt, ha elveszítik a párbajt. A kihívó minősítése tehát, miszerint B játékos „jól tud majd repülni”, arra utal, hogy kettejük közül B esik ki a játékból, s ezt az implikaturát a közönség is nevetéssel honorálja. Ebben a szituációban A játékos egy konvenció által vezérelt implikációs udvariatlanságot használt B játékoskal szemben, amelynek belső eltérése a kontextusból jól érzékelhető. Ugyanis feltételezhető, hogy a megjegyzéssel nem B játékos szabadidős siklóernyőzési képességei miatt aggódik; sokkal inkább arra utalt, hogy kettejük közül párbajellenfele lesz az, aki a csapóajtón keresztül „repülni fog a stúdióból”.

A példákból kitűnik, hogy ezek a játék pontos menetétől elkülönülő, egyének közötti párbeszédtek teszik izgalmasabbá és még személyközpontúbbá a kérdéspárbajokat, ami alapján pedig feltételezhető, hogy éppen az említett „ugratásokkal” és „csipkelődésekkel” váltják ki elsősorban a játékosok a közönség szimpátiáját vagy épp nemtetszését. A versenyzők hu-

moros megjegyzéseikkel például könnyen rokonszenvet válthatnak ki a nézőkből, amit a stúdióban helyet foglaló közönség hangos nevetése közvetít a televízió előtt ülőknek. Összességében elmondható, hogy a játékosok vagy a játékosok és a műsorvezető közötti párbeszédnek azok a helyzetek, amelyek humorral, csipkelődéssel vagy az udvariatlanság valamely típusával kiváltják a nézők szimpátiáját, és teszik szórakoztatóvá a műsort.

3.5. A *Magyarország, szeretlek!* című vetélkedőben megjelenő udvariatlanság

A Magyar Televízió sikeres honismereti showműsorában két hírességekből álló csapat játékosai mérik össze erejüket, elsősorban Magyarország hagyományaival, kultúrájával és történelmével kapcsolatos kérdésekben és feladatokban. A csapatokat három-három játékos és az őket irányító csapatkapitány alkotja, valamint mindkét csoporthoz tartozik egy-egy száz fős szurkolótábor is, amely biztatja a versenyzőket a játék alatt. A két csapatkapitány a kereskedelmi televíziókban is bizonyított Jakupcsek Gabriella és Csiszár Jenő, akik játékos társaik buzdításával, olykor pedig az ellenfél csapat inzultálásával támogatják saját csapatukat. A műsorban előforduló udvariatlansági formák vizsgálatának alapját a csapatok, elsősorban a csapatkapitányok közötti párbeszéd képezi.

A *Maradj Talpon!* című vetélkedőben, mint láttuk, többnyire a játékosok bemutatása során, a műsorvezető által irányított szituációkban találkozhatunk olyan esetekkel, amelyekben felfedezhetők az udvariatlansági formulák. A *Magyarország, szeretlek!*-ben szintúgy a játék kezdetén, a versenyzők megismertetésénél érhetők tetten az udvariatlanság példái, viszont e műsorban a műsorvezetőnek lényegesen kevesebb szerep jut, sokkal inkább a játékosok, főleg a csapatkapitányok között előforduló udvariatlan viselkedés a jellemző. A hírességek közötti dialógusokban feltűnő udvariatlanság azonban főleg egymás „ugratásaként”, tehát direkt humorként jelenik meg, aminek elsősorban az lehet az oka, hogy a műsor résztvevői, akik általában elismert színészek, sportolók vagy énekesek, a mindennapi életben is ismerik egymást. Ebben a vetélkedőben tehát a versenyzőknek – az előzőekben vizsgált kvízműsörtől eltérően – a játékon kívül is van kapcsolatuk egymással, ami néhány esetben meg is nyilvánul két híresség között például egy-egy régi történet felelevenítésében.

A showműsorban hangsúlyos szerepet kap a csapatok összecsapása. Ezt főleg a csapatkapitányok élezik ki a vetélkedő kezdetén, mikor játékos társaik rituális bemutatása közben hangsúlyozzák azokat a „kiemelkedő” tulajdonságaikat, amelyeknek köszönhetően a másik csapat fölé fognak emelkedni. Ebben az esetben tehát a csapatok közötti rivalizálás egyik fő eszközeként jelenik meg az udvariatlanság mint szórakoztató formula. Azonban a játék kon-

textusából jól érezhető, hogy itt a versenyzők közötti udvariatlanság nem esetleges: az ellenfelet becsmérő szándékos csipkelődésnek teret adó rítusok ugyanis forgatókönyvszerűen ismétlődnek a műsorban, míg a *Maradj Talpon!*-nál mindig az adott szituáció szüli az udvariatlan megnyilvánulásokat. A csapatvezetők ugyanis hétről hétre egy-egy humoros kis „felvezetéssel” kezdik meg a játékosok bemutatását, amelynek minden esetben az ellenkező csapat vezetője a közvetlen címzettje, de leginkább a közönség szórakoztatására szolgálnak. A beszélgetésekre szánt időkeretet tekintve csak a műsor elején, a versenyzők bemutatásánál van lehetőség a „kizsákmányolásra”, a játék további részére nem jellemzők az olyan csevegések, amelyek a hírességek személyét érintő témák miatt lehetőséget biztosítanak az arculatfenyegetésre.

3.5.2. A csapatkapitányok „támogató” jellegű orientációja

A csapatkapitányok a játék kezdetén minden egyes hírességet külön-külön bemutatnak azok elért eredményeire, testi vagy szellemi adottságaira vagy más pozitív kvalitásaikra helyezve a hangsúlyt, erősítve a játékosok minőségi vagy szociális identitását. Ezek a megnyilvánulások mindig a kapitányok „támogató” jellegű attitűdjét bizonyítják olykor eltúlzott hízeltételek vagy „dicsőítmények” formájában. Lássunk néhány példát.

Csiszár Jenő, a B csapat kapitánya a következő információkat tartja fontosnak egyik versenyzőtársa bemutatásánál: „iszonyatosan szép; tehetséges; kemény, mint a kő: Trokán Anna”; vagy egy másik hírességnél: „az Operett-család legszebbike, legmosolygósabbja [...], aki remélhetőleg ízelítőt ad énektudásából, szakmai hozzáértéséből: Oszvald Marika”. A csapatkapitány effajta megnyilatkozásaiban jól érezhető az a hódolat, amely elsősorban a két említett hölgy minőségi arculatát emeli. A „szép”, a „legszebb” és a „legmosolygósabb” jelzők mind olyan tulajdonságait méltatják a játékosoknak, amelyeket minden bizonnyal ők maguk is pozitív hozzájárulásként élnek meg magukra nézve. A „tehetség” vagy a „szakmai hozzáértés” hangsúlyozása pedig a szóban forgó versenyzők szociális identitását támogatja. De nézzünk példát olyan esetre, amikor erre a szokottnál is nagyobb hangsúlyt fektet a csapatkapitány: „az elmúlt 30 év legnagyobb futbalsikerét produkálva a Ferencváros bejutott a Bajnokok Ligájába, és azon a mérkőzésen ez a férfi, aki nemcsak magyarul beszél és olvas, hanem franciául, spanyolul és németül, de magyar lábbal rúgott két gólt. A férfi, a magyar labdarúgó: Vincze Ottó!” A csapatvezető az átlagosnál is erőteljesebben emeli ki a versenyző szociális szerepét: (volt) profi futballista, aki kiváló teljesítményével vívott ki elismerést. Ehhez hasonló a következő versenyző felkonferálása is: a csapatkapitány túlzó minősítésekkel igyekszik

támogatni a játékos szociális identitás arculatát: „a magyar gasztronómia forradalmára. Lángoló szív, lángoló konyha, a bloggerek bloggere, a »gasztroúrsiten«”. A csapatvezető túlzásokkal tűzdelt, hangzatos bemutatása az említett női játékost már-már „emberfeletti” képességekkel rendelkező, magas kvalitású mesterszakácsként festi le. Hasonlóan elismerésben részesítő megnyilvánulásai a csapatkapitánynak, amikor az adott játékos kompetenciáit hosszasan sorolva mutatja be: „a Kodály-módszer nagy ismerője, a mai napig bír kottát olvasni abszolút hallással: Vándor Éva”; vagy: „itt van egy fiatal, nagyon népszerű táncdalénekes, akinek saját zenekara van, kung-fuzik, siel, mellékesen elvégzett egy amerikai egyetemet, média és kommunikáció szakon hallgat mesterfokon: Palcsó Tamás”.

A csapatvezetők tehát a honismereti vetélkedő kontextusát tekintve nem releváns információk kiemelésével, olykor pedig erős túlzásokkal igyekeznek csapattársaik „erejét” nyomatékosítani mind az ellenfelekben, mind a közönségben. Ezek a megnyilatkozások minden esetben a minőségi és szociális identitás arculatot támogatva tüntetik fel jó színben az adott hírességet, amire a stúdió közönsége általában hosszas tapssal felel.

3.5.3. A csapatkapitányok „nem támogató” jellegű orientációja

A vetélkedő bemutatkozó rítusában, mint láthattuk, a csapatkapitányok dicsérő és hízelgő megnyilvánulások kíséretében ismertetik meg a közönséget a versenytársaikkal. Számos esetben előfordul azonban, hogy az adott híresség elért sikereit összehasonlítják az ellenfél csapatkapitányának eredményeivel. Itt azonban, a *Maradj Talpon!*-ban megjelenő udvariatlanságtól eltérően, inkább ugrató udvariatlanságról beszélhetünk, aminek magyarázata lehet, hogy a csapatkapitányok a játék kontextusán kívül is ismerik egymást, és a köztük folyó küzdelemnek nincs valódi tétje. Ennek ellenére számos esetben olyan megjegyzéseket tesznek egymásra, amelyek sértők az arculatukra nézve, s ezekkel nevetség tárgyává is teszik egymást a közönség és a többi játékos szemében. Az alábbiakban tehát olyan esetekre láthatunk példát, amelyekben a csapatkapitányok ugratásokkal üznek gúnyt egymásból.

Miután A csapatkapitány bemutatta az általa felvonultatott hírességeket, B csapatkapitány a következőképpen reagál: „a csapatod biztosan nyerne, de hát fejétől búzlik a hal”. B csapatkapitány ehhez hasonlóan kommentálja egy másik adásban ugyanezt a szituációt: „nagyon erős csapatot szedtél össze, úgyhogy itt az egyetlen halvány pont te lehetsz”. Mindkét esetben jól érzékelhető a formavezérelt udvariatlansági implikáció, hiszen e példák egyértelmű üzenete, hogy a többi játékos kiválóságához képest az egyetlen „gyenge” teljesítményt az üzenet címzettje, vagyis A csapatkapitány nyújthatja.

Egy másik esetben egy ismert színész felkonferálása közben A csapatkapitány hosszan sorolja annak elért eredményeit, majd vetélytársa felé fordul, és gúnyos hangsúllyal a következőket mondja: „1982-ben, kicsim, te csak két mozijegyet kaptál, ő már doktori diplomát. Ez a különbség közted és közte”. Mint azt láthatjuk, A csapatkapitány párhuzamot von az általa bemutatott játékos és B csapatkapitány között, amit mondanivalójának gúnyos prozódija kísér, kikövetkeztethetővé téve megjegyzésének valódi üzenetét: B csapatkapitány „meg sem közelíti” a játékosárs eredményeit. Hogy célozgatásának valódi szándékát a célpont és a közönség is megértse, formavezérelt udvariatlansági implikációt alkalmazott, amelyben az udvariatlan viselkedés a megnyilvánulás hanghordozása révén érhető tetten.

A következő szituációban az A csapat kapitánya első játékosársának bemutatásánál érdemei felsorolása helyett annak „kiváló” testfelépítésére helyezi a hangsúlyt, ellentétbe állítva azt az ellen-csapatkapitány testi adottságaival, mire ő beletörődve így reagál: „Látom, látom!”. Majd A csapat kapitánya mondandóját így folytatja: „Akkor azt is látod, remélem, hogy ő nem a mikulásputtonyával szériázik otthon, mint te, apukám!”. A B csapatkapitány megjelenésére utaló gúnyos megjegyzés egyértelműen sérti annak minőségi arculatát, hiszen negatív tulajdonságként állítja be küllemének ama „hiányosságát”, hogy testfelépítése „kevésbé kisportolt” a másik játékoséhoz képest. A fenti két esetben figyelemreméltók még a megjegyzéseket záró „kicsim” és „apukám” becézések, melyek intonációval nyomatékosított lekicsinylő jellege tovább sértheti a célpont arculatát.

A külső adottságokat és hiányosságokat támadó udvariatlan megnyilvánulások mellett találhatunk olyan szituációkat is, amelyekben a csapatkapitányok egymás értelmi képességeinek leminősítésével gúnyolódnak, ahogy ez a következő példában is érezhető: „Tudod-e, hogy Szigligeten a Kossuth utca 53-ban mi van?”. A másik csapat vezetőjének nemleges válasza után A csapatkapitány a következőképp folytatja: „Éreztem, ne gyötörd magad, kicsim, a könyvtár van”. Ehhez hasonló, mikor egy híresség bemutatásánál A az ellenfél csapatkapitánya felé fordulva a következőket mondja: „az első játékosom kiváló tanuló volt, tehát veled ellentétben az iskolapadban nem csak a kosz ragadt rá”. Mindkét esetben jól kivehető, ahogy A csapatkapitány a célpont minőségi arculatát sérti azáltal, hogy „tanulatlanak” vagy „butának” tünteti fel.

Láthattuk, hogy az MTV honismereti kvízműsorában elsősorban a csapatkapitányok közötti „játékos” versengések teremtenek olyan szituációkat, amelyekben udvariatlan viselkedések fordulnak elő. Az is megállapítható, hogy az udvariatlanság célpontja minden esetben az ellenfél csapatkapitánya, a hírességekből álló csapattagokkal szemben senki nem tanúsít arculatfenyegető viselkedést. A műsor vendégszereplőit sokkal inkább hízelt rítusokon ke-

resztül dicsőítik, és azok pozitív, tiszteletre méltó tulajdonságaikat hangsúlyozzák. A játék időkeretét tekintve tipikusan csak a kezdeti szakaszban van mód a csevegésre, amely azonban sosem árul el több információt az adott hírességről, mint ami különben is ismert róla a szakmai teljesítménye által. Ugyanebben a szakaszban kapnak helyet a csapatkapitányok közötti sértő megjegyzések, amelyek sokkal inkább hasonlítanak egy közös „színjátékra”, mintsem valódi udvariatlanságra, hiszen általában ezek a „támadások” olyan pontra irányulnak, amin a célpontok saját maguk is nevetnek, ahogy a közönség is hangos nevetéssel és tapssal értékeli a jól sikerült ugratásokat.

Összességében megállapítható, hogy a *Magyarország, szeretlek!* műsorkoncepciója sokkal kevesebb módot ad a játékosok kizsákmányolására, mint a *Maradj talpon!*, ugyanis itt a bemutatkozó szituációt követően kizárólag a feladványok megoldására koncentrálnak a hírességek, tehát a műsor nem nyújt teret a játékosok személyiségét feltáró, Culpeper által „csevegésnek” nevezett helyzetekre. Így elmondható, hogy bár találhatunk a vetélkedőben kizsákmányoló elemeket, a műsorra inkább a „hagyományos” kvízműsorok jellemzői érvényesek.

4. Összegzés

A jelen dolgozat azt a célt tűzte maga elé, hogy két közkedvelt televíziós vetélkedő társalgási helyzeteit elemezve bemutassa, hogyan jelenik meg az udvariatlanság a szórakoztatás eszközeként. Hogy a játékszituációkban előforduló udvariatlansági formulák értelmezését elősegítsem, a dolgozat első részében ismertettem az új területnek számító udvariatlanságkutatás legfontosabb fogalmait és értelmezési kereteit.

A dolgozat fő részében megismerkedhettünk Culpeper azon elgondolásával, hogy bizonyos örömforrásoknak köszönhetően válik szórakoztatóvá a közönség számára a kvízműsorok játékosait ért udvariatlan arculatfenyegetés, valamint hogy hogyan „zsákmányolja ki” a vetélkedő kontextusa az adott versenyzőket. A *Maradj Talpon!* és a *Magyarország, szeretlek!* című műsorokból származó szituációkon keresztül láthattuk, hogy hogyan jelennek meg a 2. fejezetben ismertetett, főként implikációs udvariatlansági formulák, s hogy ezek segítségével az elkövetők hogyan teszik nevetség tárgyává az offenzív viselkedés célpontját.

A két elemzett vetélkedő alapján egyértelműen megállapítható, hogy elsősorban a „csevegés” rítusában jut szerephez a játékosok „kizsákmányolása”, hiszen ezek azok a szituációk, amelyekben lehetőség nyílik a játékosok magánéletébe való betekintésre, s a személyes információk megosztásával teszik ki minőségi és szociális identitás arculatukat az udvariatlan

támadásoknak. Azonban ezek azok a helyzetek is, amelyek változatossá teszik a műsorokat, valamint a szituációk személyközpontúsága a nézőknek is lehetőséget ad a játékosokkal való azonosulásra.

Amint azt láthattuk, Culpeper szembeállítja a „támogató”, illetve „nem támogató” jellegű műsorokat, azonban a két vizsgált vetélkedő alapján megállapítható, hogy koncepciójukat tekintve sokkal komplexebbek, mintsem hogy e két jellemző alapján elkülöníthetők legyenek, hiszen az elemzés során mindkét orientációra találhattunk példát. A Culpeper elemzési alapjául szolgáló műsor, vagyis *A Leggyengébb Láncszem* szerkezetét tekintve kizárólag a kvízműsor szereplőinek „kizsákmányolására” törekedett, ami azonban nem minden hasonló vetélkedőkre jellemző. *A Leggyengébb Láncszem* licencét – amely Nagy-Britannia legnézettebb kvízműsora – Magyarországon is megvásárolta az egyik országos kereskedelmi csatorna, azonban itt az alacsony nézettsége miatt levették a műsorról, aminek oka valószínűleg a kulturális különbségekben keresendő.

További érdekes kutatások tárgya lehet a manapság népszerű tehetségkutató műsorokban megjelenő udvariatlanság, hiszen ezekben a vetélkedőkhöz képest sokkal hangsúlyosabb szerepet kap az esetlegesen alacsonyabb színvonalú produkciókat nyújtó előadókkal szemben tanúsított udvariatlan megnyilvánulás, amely a zsűritagok adott műsorszámra irányuló elutasító kommentárjaiban nyilvánul meg.

Szakirodalom

- Antal Zsolt (2011) *Közszolgálati média Európában – az állami részvétel koncepciói a tájékoztatásban*. Szeged: Gerhardus Kiadó.
- Bousfield, Derek – Miriam Locher szerk. (2008) *Impoliteness in language: Studies on its interplay with power in theory and practice*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Brown, Penelope – Stephen Levinson (1978) Universals in language usage: politeness phenomena. In: Esther N. Goody szerk., *Questions and politeness: strategies in social interaction*. Cambridge: Cambridge University Press, 56–289. [Magyarul: Univerzáliák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: Síklaki István szerk., *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest: Typotex, 2008, 37–118.]
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson (1987) *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cole, Michael – Sheila R. Cole (2006) *Fejldéslelektan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Culpeper, Jonathan (2005) Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research* 1/1: 35–72.

- Culpeper, Jonathan (2011) *Impoliteness: Using language to cause offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiske, John (1990) *Introduction to communication studies*. London: Routledge.
- Goffman, Erving (1955) On face-work. *Psychiatry* 18: 213–231. [Magyarul: A homlokzatról. In: Siklaki István szerk., *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest: Typotex, 2008, 11–36.]
- Grice, H. Paul (1975) Logic and conversation. In: Peter Cole – Jerry L. Morgan szerk., *Syntax and semantics, vol. 3: Speech acts*. New York: Academic Press, 41–58. [Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás szerk., *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris, 1997, 213–227.]
- Jenei Ágnes (2008) *Tárguló televízió*. Budapest: PrintXBudavár Zrt. – Médiakutató Alapítvány.
- Kádár, Dániel Z. (2007) *Terms of (im)politeness: A study of the communicational properties of traditional Chinese (im)polite terms of address*. Budapest: ELTE.
- Lakoff, Robin (1973) The logic of politeness: Or, minding your p's and q's. In: Claudia Corum – T. Cedric Smith-Stark – Ann Weiser szerk., *Proceedings of the ninth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: University of Chicago Press, 292–305.
- Leech, Geoffrey N. (1983) *Principles of pragmatics*. London: Longman.
- Mills, Sara (2009) Politeness and culture. *Journal of Pragmatics* 41/5: 1047–1060.
- Nemesi Attila László (2011) Az udvariasság elméletei. In: uő, *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest: Loisir Könyvkiadó. 67–86.
- Pápai Júlia (2007) Áll az alku, avagy a televíziós műfajhatárok összemosódásáról. *Médiakutató*. 4. szám. 63–78.
- Spencer-Oatey, Helen (2002) Managing rapport in talk: Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics* 34/5: 529–545.
- Szili Katalin (2007) Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131/1: 1–17.
- Tracy, Karen (2008) 'Reasonable hostility': Situation-appropriate face-attack. *Journal of Politeness Research* 4/2: 169–191.

Egyéb forrás:

http://www.hirado.hu/Hirek/2011/10/01/11/Itt_a_legkereskedelmibb_kozszolgalat_uj_musor_ok_az.aspx (A letöltés ideje: 2012. április 1.)

Mellékletek

I. A Magyar Televízió nézettségi adatai az elemzett időszakban

m1

A 2012.01.02 - 2012.01.08-i hét legnézettebb műsorai*

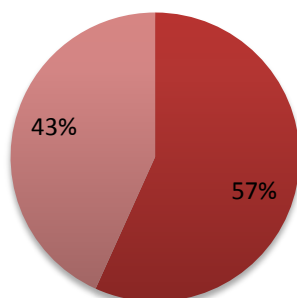
Cím	Dátum	Kezdet	Vége	Teljes népesség				
				Súlyozott nézettség (fő)	Súlyozott nézettség (%)	Közönség-arány (%)	Elért közönség (fő)	Elért közönség (%)
HIRADO ESTE	2012.01.02	19:29:57	20:00:47	832 670	9.0	15.9	1 388 094	15.0
TELESPORT	2012.01.04	20:05:55	20:10:54	709 829	7.7	13.7	860 393	9.3
MAGYARORSZAG SZERETLEK! /S/	2012.01.08	20:16:43	21:26:20	638 681	6.9	11.8	1 363 996	14.8
MARADJ TALPON! /MUVELTSEGI V	2012.01.06	18:33:40	19:25:45	620 464	6.7	13.5	1 029 192	11.2
HIRADO DELBEN	2012.01.02	12:01:23	12:18:22	476 298	5.2	23.8	555 555	6.0
GASZTROANGYAL	2012.01.07	17:38:36	18:30:49	468 717	5.1	11.6	1 053 263	11.4
PARIZSI HELYSZINELOK /FR. KRIM	2012.01.04	20:16:45	21:09:01	433 544	4.7	8.3	926 501	10.0
SZERENCSESZOMBAT - LUXOR JC	2012.01.07	18:33:05	19:22:59	417 126	4.5	9.2	964 720	10.5
POEN PENTEK /KABARE/	2012.01.06	20:15:43	21:07:02	416 319	4.5	8.1	1 217 084	13.2
DTK - D. TOTH KRISZTA SHOW /TA	2012.01.05	21:00:14	21:56:10	407 935	4.4	8.5	976 163	10.6
A FAGY BIRODALMA /ANGOL TER	2012.01.07	16:47:13	17:35:53	399 325	4.3	11.3	921 886	10.0
ELCSERELT LANYOK /AM. FILMSC	2012.01.05	20:14:59	20:56:28	397 159	4.3	7.6	798 113	8.7
BEETHOVEN 3. /AM. FILMVIGJATE	2012.01.08	17:02:34	18:36:34	357 806	3.9	8.2	1 104 017	12.0
FUSS DAGI FUSS! /ANG. VIGJ./	2012.01.03	20:20:08	21:56:20	355 766	3.9	7.0	1 219 926	13.2
SZERETETTEL: ANGELINA JOLIE /I	2012.01.02	20:15:11	20:45:24	339 858	3.7	6.3	850 478	9.2

* A táblázatban az 5 percnél hosszabb műsorok szerepelnek, az ismétlődők közül pedig a legnézettebb.

Forrás: AGB Nielsen

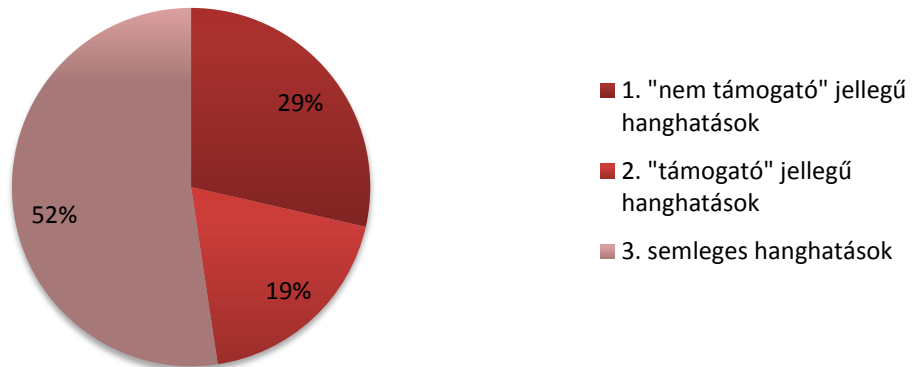
II.

A műsorvezető "kizsákmányoló" orientációjának aránya a *Maradj talpon!* című vetélkedő 5 elemzett adásában

- 1. A műsorvezető "nem támogató" jellegű orientációja
- 2. A műsorvezető "támogató" jellegű orientációja

A játékosokat kísérő zenék és hanghatások orientációja a *Maradj talpon!* című vetélkedő 5 elemzett adásában

A csapatkapitányok egymással szemben tanúsított "kizsákmányoló" attitűdjének aránya a *Magyarország, szeretlek!* című vetélkedő 5 elemzett adásában

